

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

ЦУВІНА ТЕТЯНА АНДРІЇВНА

УДК 347.9

**ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ТЕОРЕТИКО-
ПРИКЛАДНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

**12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право;
міжнародне приватне право»**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук**

Харків – 2021

Дисертація є рукописом.

Робота виконана на кафедрі цивільного процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор юридичних наук, професор **Петришин Олександр Віталійович**, Національна академія правових наук України, президент, дійсний член (академік) НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України.

Офіційні опоненти:

- доктор юридичних наук, професор **Голубєва Неллі Юріївна**, Національний університет “Одеська юридична академія”, завідувачка кафедри цивільного процесу, заслужений юрист України;

- доктор юридичних наук, професор **Ізарова Ірина Олександрівна**, Київський національний університету імені Тараса Шевченка, професор кафедри нотаріального, виконавчого процесу та адвокатури прокуратури, судоустрою Інституту права;

- доктор юридичних наук, доцент **Ткачук Олег Степанович**, Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду, суддя

Захист відбудеться 30 вересня 2021 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.02 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 84-А.

Автореферат розіслано 27 серпня 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

К. В. Гусаров

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. У сучасних політико-правових реаліях принцип верховенства права визнається загальним і основоположним принципом права, тим ідеалом, втілення якого є головним прагненням демократичних держав. Він знайшов своє закріплення в національному й міжнародному праві. Так, Конституція України містить положення про те, що в Україні визнається та діє принцип верховенства права (ст. 8 Конституції України), і суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним і керується верховенством права (ч. 1 ст. 129 Конституції України). Преамбула Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. (далі – ЄКПЛ), що є частиною українського законодавства, також проголосила відданість урядів європейських держав верховенству права у поступі до гарантування прав людини.

Зародившись у лоні англо-американської правової системи як принцип конституційного права, із другої половини ХХ ст. верховенство права починає визнаватися не лише в національній, а й у міжнародній площині, що пов'язано із фундаменталізацією прав людини, а також активізацією зусиль держав щодо їх гарантування на універсальному, регіональному й національному рівнях. Сьогодні цей принцип сприймається як провідний у межах ООН, Ради Європи та Європейського Союзу (далі – ЄС). Особливого значення він набуває у реальній практиці правозастосування міжнародними судовими установами, зокрема, Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ) і Судом справедливості ЄС, оскільки для конвенційної системи принцип верховенства права став ключовою ідеєю, яка пронизує всю систему захисту прав людини.

Визнання принципу верховенства права як загального принципу права зумовило розширення сфери його дослідження й застосування: якщо спочатку вивчення проблематики верховенства права проходило в рамках теорії права, конституційного й адміністративного права в контексті утвердження прав людини та убезпечення від державного свавілля, то зараз стає актуальним дослідження горизонтального ефекту верховенства права в приватно-правових відносинах, економічних аспектів реалізації принципу верховенства права, можливості екстернаціоналізації вимог верховенства права в міжнародному публічному праві тощо. Водночас слід констатувати, що, незважаючи на пильну увагу вчених до верховенства права, у наукових дослідженнях досі відсутня єдність доктринальних підходів до його визначення, сутності і структури.

У правовій доктрині існують різні підходи до вивчення верховенства права. У найбільш загальному вигляді йдеться про формальні (легалістські) концепції (Дж. Раз, Т. Саммерс, Л. Фуллер та ін.) і субстантивні (нелегалістські) концепції верховенства права (Т. Р. С. Аллан, Т. Бінгем, Р. Дворкін, М. І. Козюбра, О. В. Петришин, С. П. Погребняк, П. М. Рабінович, С. В. Шевчук та ін.). Наявність великої кількості праць, присвячених цьому питанню, й чисельні

спроби авторів дійти консенсусу в розумінні концепту верховенства права роблять проблему верховенства права однією із провідних у сучасному правовому дискурсі.

Особливого значення принцип верховенства права набуває у сфері судової влади, оскільки він задає модуси доступності, справедливості й ефективності правосуддя. Сучасний стан національних систем цивільного судочинства свідчить і про те, що все більш помітним стає вплив інтернаціоналізації на цю сферу правового регулювання, що безпосередньо пов'язано з гармонізацією національних процесуальних систем і необхідністю приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів. У такому контексті, виходячи з потреб забезпечення кожного права на судовий захист і з метою загального підвищення якості судової практики, ключовою проблемою стає розробка доктрини принципу верховенства права в цивільному судочинстві, а отже, і теорії принципів цивільного судочинства, основи якої були закладені в теорії цивільного процесуального права ще в 60-х рр. ХХ ст., крізь призму сучасного праворозуміння.

У чинному Цивільному процесуальному кодексі України (далі – ЦПК України) завдяки прийняттю Закону України № 2147-VIII “Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів” від 03.10.2017 р. верховенство права вперше було закріплене як засада цивільного судочинства (п. 2 ч. 3 ст. 2 ЦПК). Разом із тим у теорії цивільного процесуального права майже відсутні дослідження, присвячені зазначеній проблемі, незважаючи на її очевидну затребуваність з точки зору теорії та судової практики. Симптоматично, що аналіз рішень Верховного Суду свідчить про відсутність сталих підходів як до реалізації згаданого принципу під час здійснення правосуддя в цивільних справах, що часто призводить до формального його застосування, так і до його тлумачення. З огляду на це особливої актуальності набуває комплексне дослідження теоретичних і практичних питань застосування принципу верховенства права в цивільному судочинстві як фундаментальної проблеми науки цивільного процесуального права.

Актуальність дисертації підтверджується і необхідністю осмислення реформ національних процесуальних систем цивільного судочинства в європейських державах (Англії, Франції, Італії, Нідерландах та ін.), що покликані сформулювати сучасне бачення процесуальної політики, заснованої на демократичних цінностях та ідеї ефективності цивільного судочинства. Крім того, все більш помітними стають тенденції до уніфікації правового регулювання, відтак принцип верховенства права має враховуватися при модельній правотворчості, прикладами якої є Принципи транскордонного цивільного процесу ALI/UNIDROIT (ALI/UNIDROIT Principles of Transnational Civil Procedure), Модельні європейські правила цивільного процесу ELI/UNIDROIT (ELI/UNIDROIT Model Rules of Civil Procedure), Глобальний кодекс примусового виконання тощо.

Із цих позицій принцип верховенства права в цивільному судочинстві не був предметом наукового аналізу.

У той же час із науково-практичної точки зору в контексті вивчення верховенства права важливо визначити механізми забезпечення кожному гарантованого п. 1 ст. 6 ЄКПЛ права на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві, що має тлумачитися крізь призму відповідних положень Преамбули ЄКПЛ, яка закріплює верховенство права. Право на справедливий судовий розгляд із позицій принципу верховенства права постає як система процесуальних гарантій, які має забезпечити держава кожному, хто знаходиться під її юрисдикцією, а також як суб'єктивне право особи, гарантоване на міжнародному й національному рівнях. У цьому аспекті реалізація права на справедливий судовий розгляд може досягатися за рахунок єдності судової практики, яку має забезпечити Верховний Суд у своїх рішеннях. Зважаючи на наведене, дослідження реалізації принципу верховенства права в цивільному судочинстві відіграє важливу роль в осмисленні проблем гармонізації вітчизняної теорії та практики цивільного судочинства із міжнародними стандартами справедливого правосуддя.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до цільової комплексної програми Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого «Судова влада: проблеми організації та діяльності» (номер державної реєстрації 0111U000957). Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні вченої ради Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого 21 червня 2019 р. (протокол № 16 від 21 червня 2019 р.).

Мета й завдання дослідження. *Метою роботи є розробка теоретико-прикладного підходу до обґрунтування природи принципу верховенства права в цивільному судочинстві, його структурно-функціональна характеристика в аспекті сучасного праворозуміння, міжнародних стандартів доступного, справедливого, ефективного правосуддя й судового правозастосування.*

Для досягнення цієї мети було поставлено такі основні *завдання*:

–з'ясувати природу принципу верховенства права як юридичного феномену і загальновизнаної норми міжнародного права *jus cogens* з урахуванням специфіки сфери цивільного судочинства;

–надати структурно-функціональну характеристику принципу верховенства права в цивільному судочинстві, який інтегрує в собі такі підпринципи, як законність, правова визначеність, пропорційність, доступність правосуддя, незалежність і неупередженість суду, право бути почутим;

–запропонувати сучасне бачення теорії принципів цивільного судочинства і визначити місце принципу верховенства права в системі принципів цивільного судочинства в контексті

існуючих типів праворозуміння і з урахуванням міжнародних стандартів справедливості правосуддя в цивільних справах;

–виокремити теоретико-прикладні аспекти застосування принципу верховенства права, які відбивають гносеологічну природу верховенства права;

–розкрити взаємозалежність принципу верховенства права і доступності правосуддя з точки зору правових закономірностей, виходячи із глобальних тенденцій розвитку інститутів правосуддя в правових системах, пов'язаних з ідеєю ефективності правосуддя;

–охарактеризувати зміст принципів незалежності та неупередженості суду в цивільному судочинстві;

–виявити особливості застосування принципу законності в цивільному судочинстві та його системні зв'язки з принципом верховенства права;

–встановити зміст процесуальних структурних елементів принципу правової визначеності в цивільному судочинстві, якими є забезпечення єдності судової практики, принцип *res judicata* і вимога виконання судових рішень;

–довести доцільність використання дуального підходу до обґрунтування принципу пропорційності в цивільному судочинстві, виокремивши в ньому загальноправове і власне процесуальне значення;

–з'ясувати зміст права бути почутим як складової принципу верховенства права в цивільному судочинстві;

–запропонувати окремі пропозиції щодо вдосконалення цивільного процесуального законодавства, спрямовані на реалізацію принципу верховенства права в цивільному судочинстві.

Об'єктом дослідження є феномен верховенства права в різних типах правових систем із фокусом на національні процесуальні системи в контексті сучасних доктрин праворозуміння та теорії правосуддя, транспозиції верховенства права з точки зору традицій та новацій у правових доктринах та його реалізація через судове правозастосування.

Предметом дослідження є принцип верховенства права як основоположний принцип цивільного судочинства, загальновизнана норма міжнародного права *jus cogens* та стандарт судового правозастосування.

Методи дослідження. У дисертації використано загальнофілософський, загальнонауковий та спеціальні методи дослідження. Діалектичний метод становить методологічну основу дослідження і застосований для з'ясування природи і змісту принципу верховенства права, його міжсистемних зв'язків і співвідношення міжнародно-правового й внутрішньодержавного регулювання в аспекті реалізації вимог ЄКПЛ і чинного цивільного процесуального законодавства. Історико-правовий метод використовувався при дослідженні еволюції розуміння концепту верховенства права, його

інтернаціоналізації, а також розвитку вчення про принципи цивільного судочинства. Метод аналізу та синтезу дозволив проаналізувати й систематизувати основні підходи, запропоновані в зарубіжній та вітчизняній науковій літературі, а також міжнародних документах, до інтерпретації принципу верховенства права й окремих його елементів. За допомогою системно-структурного методу надана структурна характеристика верховенства права в цивільному судочинстві та його окремих елементів, а також проаналізовано їх зміст. Логіко-правовий метод дав змогу виявити особливості тлумачення положень чинного законодавства України в контексті принципу верховенства права, міжнародних стандартів справедливості й доступності правосуддя. Завдяки порівняльно-правовому методу проаналізовано інтерпретацію принципу верховенства права та окремих його елементів у межах регіональних систем захисту прав людини, а також зроблено проєкції доктринальних положень, що склалися в зарубіжній літературі, на сферу вітчизняної науки цивільного процесуального права.

Теоретичну основу дослідження склали праці вчених-процесуалістів, що торкалися проблематики принципів цивільного судочинства, міжнародних стандартів справедливості й доступності правосуддя в цивільних справах. Зокрема, використані праці таких вчених минулої доби, як В. С. Букіна, Є. В. Васьковський, А. Х. Гольмстен, М. А. Гурвич, П. Ф. Єлісейкін, О. П. Клейнман, К. І. Малишев, Є. О. Нефедьєв, В. М. Семенов, Н. О. Чечина, М. С. Шакарян, М. Й. Штефан, К. С. Юдельсон, Т. М. Яблочков та ін., а також таких українських вчених, що займалися розробкою відповідної проблематики, як А. В. Андрушко, О. В. Гетманцев, Н. Ю. Голубєва, К. В. Гусаров, І. О. Ізарова, В. В. Комаров, В. А. Кройтор, Д. Д. Луспеник, В. Ю. Мамницький, О. В. Рожнов, Ю. Д. Притика, Н. Ю. Сакара, О. С. Ткачук, В. І. Тertiшніков, С. Я. Фурса, О. В. Шутенко, М. М. Ясинок та ін. Крім того, були використані праці зарубіжних вчених, присвячені міжнародним стандартам цивільного судочинства і гармонізації національних процесуальних систем, серед яких роботи В. Веркерка, Б. Гарта, Н. Ендрюса, М. Каппеллетті, Р. ван Рес, М. Таруффо, Дж. Хазарда, Е. Сільвестрі, А. Узелаца, А. Цукермана та ін.

У дисертації також враховані результати вітчизняних і зарубіжних досліджень із теорії права й конституційного права, присвячені проблематиці принципів права і принципу верховенства права зокрема. Йдеться про роботи таких вчених, як Т. Р. С. Аллан, Н. В. Барбер, Т. Бінгем, С. Б'юлак, Д. О. Вовк, П. Гаудер, С. П. Головатий, К. В. Горобець, А. ван Дайсі, Р. Дворкін, Д. Дизенхаус, М. І. Козюбра, П. Крейг, М. Крігер, О. М. Луців, Т. Нардін, О. В. Петришин, С. П. Погребняк, П. М. Рабінович, Дж. Радін, Дж. Раз, Б. Таманага, К. Туорі, О. О. Уварова, Дж. Уолдрон, С. В. Шевчук, Ю. Шкляр та ін.

Емпіричною базою дослідження є цивільне процесуальне законодавство України та інших держав (зокрема, Німеччини, Франції, Англії, США, Італії та ін.), матеріали реформ цивільного судочинства в європейських державах, США, Канаді тощо, джерела міжнародного права

універсального й регіонального рівня, документи різних інституцій Ради Європи (Комітету міністрів Ради Європи, Європейської комісії з ефективності правосуддя (СЕРЕЈ), Консультативної ради європейських суддів та ін.) і ЄС у сфері цивільного судочинства. Окреме місце серед емпіричних джерел посідає практика національних судів, що містить посилання на принцип верховенства права й окремі його елементи, а також рішення ЄСПЛ і Суду справедливості ЄС.

Наукова новизна одержаних результатів. Представлена робота є науковим дослідженням, у якому запропоноване цілісне бачення реалізації вимог принципу верховенства права як загального принципу права при його проекції на сферу цивільного судочинства з урахуванням міжнародних стандартів справедливого правосуддя та їх тлумачення в практиці ЄСПЛ.

Уперше:

- надано теоретичну інтерпретацію феномену верховенства права як основоположного принципу цивільного судочинства і загальноновизнаної норми міжнародного права *jus cogens*, міжнародного стандарту судового правозастосування, що визначає інституційні, процесуальні й компетенційні вимоги до суду і процесу здійснення правосуддя в цивільних справах;

- доведено, що принцип верховенства права в цивільному судочинстві має досліджуватися в міжнародно-правовому дискурсі захисту прав людини з урахуванням особливостей сфери здійснення правосуддя в цивільних справах, а принципи цивільного судочинства становлять складну ієрархічну систему, що утворюється внаслідок “розгортання” ідеї верховенства права;

- надано тлумачення принципу верховенства права як мета-принципу, “парасолькового” основоположного принципу цивільного судочинства, що об’єднує в собі: а) підпринципи, що забезпечують власне процесуальні характеристики верховенства права та є ядром розуміння поняття належної судової процедури, – доступність правосуддя, незалежність і неупередженість суду, право бути почутим; б) підпринципи, що визначають сталість правозастосування під час здійснення правосуддя в цивільних справах, до яких належать законність і правова визначеність; в) підпринцип, що забезпечує дотримання балансу приватних і публічних інтересів під час здійснення правосуддя і легітимність обмежень прав людини, яким є пропорційність;

- з урахуванням положень ЄКПЛ і практики ЄСПЛ визначено прикладні аспекти інтерпретації принципу законності в цивільному судочинстві в контексті принципу верховенства права, якими є: а) існування законодавчих приписів, якими визначені межі дискреційних повноважень органів державної влади, їх допустимого втручання у реалізацію прав людини з метою убезпечення від свавілля держави; б) відповідність матеріального й процесуального законодавства, що застосовується судом, вимогам до якості закону; в) відповідність матеріального й процесуального законодавства, що застосовується судом, вимозі пріоритетності прав людини як

субстантивному елементу верховенства права; г) заборона зворотної дії законодавства під час здійснення правосуддя в цивільних справах; д) дотримання вимоги “суду, встановленого законом”; е) заборона надмірного формалізму (правового пуризму);

- надмірний формалізм (правовий пуризм) кваліфікується як девіація судового правозастосування, що полягає у занадто формальному (буквальному) тлумаченні норм процесуального права безвідносно до мети таких норм, мети і завдань цивільного судочинства, а також без урахування конкретних обставин справи, що призводить до непропорційного обмеження процесуальних прав учасників справи і порушення права на справедливий судовий розгляд;

- доведено, що пануюче у теорії процесуального права уявлення про спеціально-дозвільний режим правового регулювання в цивільному судочинстві в контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ має бути переглянute з огляду на феномен надмірного формалізму (правового пуризму), що в кінцевому підсумку дасть змогу відступати від приписів процесуального законодавства у випадку, коли останні не відповідають вимогам права на справедливий судовий розгляд, меті і завданням цивільного судочинства з позицій принципу пропорційності;

- запропоновано дуальний підхід до визначення сутності принципу пропорційності в цивільному судочинстві, відповідно до якого принцип пропорційності розглядається: а) у загальноправовому значенні як вимога необхідності дотримання балансу приватних та публічних інтересів під час здійснення правосуддя в цивільних справах, відповідно до чого при розгляді справ у порядку цивільного судочинства й ухваленні рішення у справі цілі обмежень прав людини повинні бути легітимними, а засоби обмеження – обґрунтованими та мінімально необхідними; б) у власне процесуальному значенні як вимога, що встановлює межі дискреційних повноважень судді при виборі порядку розгляду справи і подальшому судовому керівництві розглядом справи, забезпечуючи ефективність цивільного судочинства з точки зору дотримання балансу між публічними інтересами в ефективному судочинстві для кожного і приватними інтересами конкретної особи, яка звернулася до суду за захистом своїх прав;

- доведено, що застосування так званого тесту на пропорційність у загальноправовому значенні у сфері цивільного судочинства як конструкта, що містить триступеневу структуру перевірки легітимності правообмеження з позицій його доцільності, необхідності і співмірності, має місце при вирішенні трьох правозастосовних проблем: а) встановлення судом правомірності втручання в матеріальні права осіб; б) вирішення судом питання легітимності обмеження процесуальних прав учасників справи; в) вирішення конфлікту між окремими гарантіями права на справедливий судовий розгляд;

- виходячи з фундаментальних положень теорії цивільного процесуального права про цивільне судочинство як вертикальну й горизонтальну інтегральну структуру, що включає

процесуальні провадження, стадії та режими, обґрунтовано, що концепт диференціації цивільного судочинства є похідним від принципу пропорційності, і під час правозастосування вибір загального або спрощеного порядку розгляду справи – це вибір між універсальною процедурою цивільного судочинства (загальне позовне провадження), в якому держава забезпечує всі гарантії справедливого судового розгляду відповідно до п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, та процедурою спрощеною, в якій можуть забезпечуватися не всі гарантії, відтак, у контексті реалізації вимог верховенства права спрощена процедура зі скороченим обсягом гарантій може розцінюватися як обмеження права на справедливий судовий розгляд, і тому підлягає оцінці за допомогою тесту на пропорційність;

- у розвиток концепції процесуального плюралізму (розуміння судових і несудових, зокрема альтернативних, форм захисту в межах цивільної юрисдикції як таких, що однаково здатні обслуговувати ідею правосуддя) з точки зору інституційної архітектури доступності правосуддя запропоновано широку концепцію доступності правосуддя, яка виходить із виокремлення таких її структурних компонентів, як доступ до суду, доступ до ефективних засобів правового захисту, доступ до способів альтернативного вирішення спорів (далі – ADR), доступ до міжнародних засобів захисту прав людини;

- обґрунтовується, що реалізація принципу пропорційності в механізмах правосуддя має забезпечуватися введенням у цивільне процесуальне законодавство цілісної концепції судового кейс-менеджменту (судового керівництва розглядом справи), сутність якої зводиться до наділення суду дискреційними повноваженнями, спрямованими на управління часом та ходом судового розгляду відповідно до принципів пропорційності та співпраці сторін та суду з метою реалізації завдання цивільного судочинства та забезпечення ефективного розгляду і вирішення справи;

- з метою забезпечення принципу неупередженості суду як складової належної судової процедури на законодавчому рівні запропоновано закріпити так зване “правило необхідності” як таке, що виключає упередженість суддів і дозволяє їм брати участь у розгляді справи, незважаючи на наявність конфлікту інтересів у всіх суддів суду найвищої інстанції, якщо їх усунення взагалі унеможливило б такий розгляд, що знаходить своє відображення у формулі “якщо всі судді мають конфлікт, то ніхто його не має”;

- проблему єдності судової практики розкрито крізь призму двох концепцій провадження в суді вищої інстанції – концепції приватних інтересів (заснованої на ідеї необмеженого доступу до таких судів і визнанні захисту прав конкретних учасників справи основною функцією таких судів) і концепції публічних інтересів (що ґрунтується на обмеженому доступі до таких судів і пріоритеті публічної функції забезпечення єдності судової практики за такими судами), що дозволяє виокремити ординарні (перегляд справ у судах найвищої інстанції, зокрема, касація або ревізія, і процедури в межах таких проваджень) і спеціальні (роз’яснення,

постанови пленуму верховних судів, інтерпретаційні рішення, касація в інтересах права, преюдиційні запити, консультативні висновки, конституційна скарга) механізми забезпечення єдності судової практики;

- доведено, що право бути почутим має розглядатися як складова належної судової процедури, що об'єднує спеціальні процесуальні вимоги, які забезпечують можливість сторони судового провадження донести до суду свої вимоги і заперечення, ефективно представити свою юридичну позицію перед судом на умовах, рівних із тими, що надані іншій стороні, що забезпечується такими процесуальними гарантіями, як: належне повідомлення, усність судового розгляду, можливість участі у розгляді справи, принцип "рівної зброї" та змагальність, вмотивованість судового рішення.

Удосконалено:

- визначення сутності принципів цивільного судочинства через виокремлення системи їх ознак, серед яких: а) аксіологічні, що відбивають зв'язок принципів із пануючим типом праворозуміння і певними ціннісними вимірами права; б) генетичні, які характеризують зв'язок принципів цивільного судочинства із правосуддям; в) функціональні, пов'язані із характеристикою принципів цивільного судочинства як вимог до сфери здійснення правосуддя в цивільних справах та регулятора цивільних процесуальних відносин;

- теоретичне положення про систему принципів цивільного судочинства як складну ієрархічну систему, де перший рівень становлять основоположні принципи цивільного судочинства, що можуть мати статус конституційних принципів, загальновизнаних норм міжнародного права *jus cogens*, до яких належить принцип верховенства права та підпринципи, що забезпечують його реалізацію, а другий – спеціальні принципи цивільного судочинства, що є похідними від принципів першого рівня вимогами до організації й здійснення правосуддя в цивільних справах;

- теоретичне положення щодо варіативності причин порушень і перешкод у реалізації права на доступ до суду з урахуванням різної їх природи, зокрема, причинами порушень визнаються вади цивільного процесуального законодавства; незастосування норм процесуального законодавства, які підлягали застосуванню; неправильне тлумачення норм процесуального законодавства; надмірний формалізм; колізії правозастосування і відсутність єдності судової практики; натомість серед перешкод (бар'єрів) у реалізації права на доступ до суду виокремлюються такі групи, як суб'єктивні, юрисдикційні, темпоральні, процесуальні та фінансові;

- концепцію дихотомічної структури незалежності суду із виділенням: а) незалежності *de jure*, яка відбиває стан нормативного закріплення гарантій незалежності суддів і диференціюється на інституційну незалежність судової гілки влади, внутрішню незалежність судів

всередині судової системи й індивідуальну незалежність судді під час розгляду конкретної справи, б) незалежності *de facto*, що відображає реальний стан незалежності судів і суддів, а також є вирішальною для легітимності судової влади в демократичному суспільстві;

- підходи до виокремлення видових характеристик упередженості суду на основі стандартів фактичної та видимої неупередженості суду, відповідно до чого обґрунтовується, що упередженість може бути зумовлена: 1) попередньою участю судді в розгляді цієї або пов'язаної справи; 2) попередньою участю судді у справі в іншому процесуальному статусі; 3) тим, що ініціаторами, сторонами або учасниками провадження є судді або суди; 4) корпоративними зв'язками; 5) сімейними чи родинними зв'язками; 6) особистими стосунками або пов'язаністю судді з учасниками судового процесу; 7) фінансовою або іншою заінтересованістю судді; 8) публічними висловлюваннями судді щодо справи або учасників справи; 9) поведінкою судді під час провадження у справі; 10) попереднім висловленням позиції судді щодо правового питання; 11) пов'язаністю суддів, які розглядають справу в судах різних інстанцій, між собою;

- класифікаційні критерії присудової медіації та її видів, відповідно до чого виокремлюється: 1) зовнішня присудова медіація, за якої суддя передає справу на розгляд медіатору, який обраний сторонами та не є суддею або іншим працівником суду, здійснює надання медіаційних послуг приватно; 2) внутрішня присудова медіація, яка може проводитися: а) іншим суддею суду, де розглядається справа, який не входить до складу суду, що розглядає зазначену справу; б) працівниками суду; в) медіаторами, які працюють на постійній основі в центрі медіації, що знаходиться при суді;

- теоретичну конструкцію застосування принципу *res judicata* відповідно до практики ЄСПЛ, структурними компонентами якої є: а) істотність законодавчих підстав для перегляду остаточного й обов'язкового судового рішення; б) обмеження права посадових осіб держави, які не були стороною у справі, звертатися до суду зі скаргою на остаточне судове рішення з метою його скасування; в) дотримання процесуальних правил щодо належних суб'єктів оскарження; г) дотримання встановлених законом строків оскарження і неприпустимість безпідставного їх поновлення; д) заборона нового розгляду справи за тотожним позовом, якщо у справі вже ухвалене остаточне рішення; е) неможливість обходу законної сили остаточних судових рішень шляхом подачі нових позовів до суду, що мають на меті лише новий розгляд і вирішення справи; є) обов'язковість врахування преюдиційного значення фактів, встановлених у рішенні, що набрало законної сили, при наступному розгляді справ між тими самими сторонами;

- алгоритм критеріального застосування правил преюдиції в цивільному судочинстві, у структурі якого слід розрізняти: а) суб'єктний критерій – преюдиціальне значення мають лише обставини, встановлені у рішенні суду між тими самими сторонами; б) об'єктний критерій – факти повинні міститися в належних процесуальних актах, передбачених ч. 4, 6 ст. 82 ЦПК України, що

набрали законної сили; в) критерій істотності – преюдиціальне значення може надаватися лише тим фактам, які були встановлені й мали істотне значення як для справи, в якій ухвалене рішення, яким вони встановлені, так і для справи, в якій порушується питання про їх застосування як преюдиційних.

Набули подальшого розвитку:

- обґрунтування доцільності виокремлення в загальнотеоретичній характеристиці принципу верховенства права, поряд із формальним і субстантивним аспектами, процесуального аспекту – специфічних процесуальних гарантій верховенства права як ядра належної судової процедури в цивільному судочинстві, складовими якої є доступність правосуддя, незалежність і неупередженість суду та право бути почутим;

- ідея інтернаціоналізації верховенства права як об'єктивного процесу закріплення уніфікованих вимог принципу верховенства права в міжнародних документах на універсальному й регіональному рівнях і його імплементація як міжнародного стандарту в національних правопорядках;

- положення теорії процесуального права щодо системи цивільного процесу як організаційно-правової форми правореалізації з точки зору розуміння розширення сфери цивільного процесу та його структурної характеристики за рахунок включення до неї ADR з огляду на: а) поширення гарантій п. 1 ст. 6 ЄКПЛ не лише на державні суди, а й на ті способи ADR, що відповідають автономному поняттю “суд”; б) стирання меж між формальними й неформальними процедурами внаслідок інтеграції різних способів ADR у цивільне судочинство; в) розгляд ADR як інструменту підвищення ефективності судочинства; г) гібридизацію форм вирішення спорів, одним із наслідків якої є поява онлайн судів;

- інтерпретація конвенційної вимоги “суд, встановлений законом” за рахунок виокремлення таких її автономних компонентів, як: 1) інституційний (дотримання порядку набуття статусу судді; неможливість призначення на посаду судді осіб, які не відповідають вимогам до кандидатів на посаду судді; неможливість продовження виконання функцій судді після закінчення строку повноважень); 2) процесуальний (дотримання порядку призначення судді для розгляду конкретної справи і вимог щодо кількісного складу суду; дотримання правил неможливості повторної участі судді у справі та правил тимчасового переведення судді для виконання функцій в іншому суді; дотримання вимог до присяжних і правил їх участі у процесі); 3) компетенційний (дотримання правил юрисдикції та вимог передачі справи з одного суду до іншого, неможливість виходу суду за межі повноважень, встановлених законом);

- обґрунтування окремих законодавчих змін, спрямованих на реалізацію принципу верховенства права в цивільному судочинстві: оновлення регламентації принципу верховенства права у ЦПК України; удосконалення підстав і порядку відводу суддів; введення концепції

судового кейс-менеджменту (судового керівництва розгляду справи); удосконалення механізмів забезпечення єдності судової практики, розгляду справ судами апеляційної інстанції та Верховним Судом; інтеграції медіації на різних стадіях цивільного судочинства; удосконалення процедури виконання судових рішень, за якими боржником виступає держава тощо.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані: а) у науково-дослідній сфері – для вдосконалення розвитку сучасної науки цивільного процесуального права, а саме: для подальшої розробки проблеми принципів цивільного судочинства і міжнародних стандартів справедливого правосуддя в цивільних справах; б) у правотворчій діяльності – для вдосконалення положень чинного ЦПК України, що закріплює принципи цивільного судочинства; в) у правозастосовній діяльності – при розгляді й вирішенні справ у порядку цивільного судочинства; г) у навчально-методичній роботі – при викладанні й підготовці підручників, навчальних посібників і методичних рекомендацій з курсів “Цивільний процес”, “Альтернативне вирішення цивільно-правових спорів”, “Право на справедливий судовий розгляд в цивільних справах”.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та їх аргументація, рекомендації практичного характеру, що містяться в дисертації, були оприлюднені на таких науково-практичних конференціях, як: “Юридична техніка і технологія: теорія і практика застосування” (м. Львів, 24-25 листопада 2016 р.), “Адаптація правової системи України до права ЄС: теоретичні та практичні аспекти” (м. Полтава, 23 листопада 2017 р.), “Україна на шляху до Європи: реформа цивільного процесуального законодавства” (Київ, 7 липня 2017 р.), “Проблеми цивільного права та процесу” (м. Харків, 19-20 травня 2017 р.), “Правова доктрина: міжнародний досвід та практична реалізація” (м. Маріуполь, 22 травня 2019 р.), “Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку” (м. Харків, 16 травня 2019 р.), “Юридична осінь 2020 року” (м. Харків, 23 листопада 2020 р.) та ін.

Публікації. Теоретичні і практичні положення дисертації знайшли відображення у 40 публікаціях, з яких – 25 наукових статей, які опубліковані у фахових виданнях та виданнях зарубіжних держав, а також тези 15 наукових доповідей на конференціях. Додатково результати дослідження відображені у 6 наукових публікаціях.

Структура та обсяг дисертації визначаються предметом, метою і завданнями дослідження. Дисертація складається із 15 підрозділів, висновків і списку використаної літератури. Загальний обсяг дисертації складає 600 сторінок, з них основного тексту – 459 сторінок. Список використаних джерел містить 1575 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

Розділ 1. “Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: витоки, сутність і структурно-функціональна характеристика” складається із чотирьох підрозділів й висновків.

У підрозділі 1.1 *“Верховенство права та його сучасна інтерпретація”* досліджено еволюцію розуміння феномену верховенства права в історичному та порівняльно-правовому аспектах.

Розглянуто історичні витоки ідеї верховенства права та сучасні формальні й субстантивні концепції верховенства права. Запропоновано поряд із формальними й субстантивними елементами верховенства права виокремлювати третю групу, – процесуальні, що відбивають спільне ядро розуміння процесуальної справедливості в межах країн континентального та англо-американського права, і за своєю сутністю є гарантіями належної судової процедури (доступність правосуддя, незалежність і неупередженість суду, право бути почутим).

У підрозділі 1.2 *“Інтернаціоналізація верховенства права»* розкрито сутність феномену інтернаціоналізації верховенства права, а також особливості інтерпретації верховенства права у практиці ЄСПЛ та Суду справедливості ЄС.

Розглянуто дві тенденції реалізації вимог верховенства права в міжнародно-правовій площині – екстернаціоналізація та інтернаціоналізація верховенства права. Як окремий прояв інтернаціоналізації верховенства права розкрито європеїзацію верховенства права, що становить собою розробку єдиного спільного розуміння вимог верховенства права в межах країн Ради Європи та ЄС. Виокремлено ключові вимоги, з якими пов’язується верховенство права в практиці ЄСПЛ, а саме законність, правова визначеність, дотримання прав людини і пропорційність правообмеження, рівність осіб й недискримінація, право на справедливий судовий розгляд. Визначено особливості тлумачення принципу верховенства права у практиці Суду справедливості ЄС.

Підрозділ 1.3 *“Принцип верховенства права і розвиток вчення про принципи цивільного судочинства”* присвячено дослідженню розвитку теорії принципів цивільного судочинства у вітчизняному й зарубіжних правопорядках, а також впливу міжнародних стандартів справедливого правосуддя на формування уявлень про сутність і систему принципів цивільного судочинства.

Досліджено історію й сучасні тенденції розвитку теорії принципів цивільного судочинства в англо-американській та континентальній правових системах, а також з урахуванням модельної правотворчості у сфері цивільного судочинства. Запропоновано класифікацію підходів до розуміння принципів цивільного судочинства, заснованих на позитивістській методологічній платформі, шляхом виокремлення доктринального, легістського та помірковано позитивістського підходів. Обґрунтовано доцільність вивчення проблеми принципів цивільного судочинства на основі інтегративної юриспруденції. Надано визначення поняття “принципи цивільного судочинства” з урахуванням їх іманентних аксіологічних, генетичних і функціональних ознак. Принципи цивільного судочинства розглянуто як складну ієрархічну систему, що детермінована

“розгортанням” ідеї верховенства права у сфері здійснення правосуддя в цивільних справах, і складається із основоположних принципів цивільного судочинства і спеціальних принципів цивільного судочинства.

Підрозділ 1.4 “Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: структурно-функціональна характеристика» присвячено дослідженню особливостей закріплення принципу верховенства права в цивільному процесуальному законодавстві, його функцій та структури з урахуванням специфіки сфери здійснення правосуддя в цивільних справах.

Виокремлено чотири підходи до визначення структури верховенства права в цивільному судочинстві – абстрактно-невизначений підхід; підхід, орієнтований на верховенство закону; підхід, орієнтований на гарантії справедливого судочинства; підхід, орієнтований на виокремлення підпринципів. Зроблено висновок про доцільність розгляду верховенства права як певного мета-принципу, “парасолькового” основоположного принципу цивільного судочинства, складовими якого є такі підпринципи, як законність, правова визначеність, пропорційність, доступність правосуддя, незалежність і неупередженість суду, право бути почутим. Досліджено функції принципу верховенства права як певного стандарту у сфері правотворчості, правотлумачення й правореалізації.

Розділ 2. “Доступність правосуддя: міжнародні стандарти доступу до незалежного і неупередженого суду та національний контекст” складається із чотирьох підрозділів і висновків.

Підрозділ 2.1 “Доступність правосуддя як наукова проблема” присвячено розгляду еволюції розуміння феномену доступності правосуддя в цивільних справах та її сучасній інтерпретації в контексті принципу верховенства права.

З точки зору інституційної архітекτονіки констатовано, що доступність правосуддя включає доступ до суду, доступ до ефективних засобів правового захисту, доступ до ADR і доступ до міжнародних засобів захисту прав людини. Крізь призму доступності правосуддя розкрито ідеї процесуального централізму і процесуального плюралізму. Обґрунтовано доцільність сприйняття на національному рівні широкого підходу до доступності правосуддя, що базується на ідеї процесуального плюралізму і легітимізує широку концепцію предмета цивільного процесуального права та широку концепцію розуміння цивільного процесу. Виокремлені підстави для включення ADR до сфери цивільного процесу.

У підрозділі 2.2 “Доступ до суду та межі конвенційного регулювання” проаналізовано доступу до суду як елемент доступності правосуддя в цивільному судочинстві в контексті ЄКПЛ і практики ЄСПЛ.

Надано структурну характеристику доступу до суду. На основі практики ЄСПЛ зроблено висновок, що право на доступ до суду не має абсолютного характеру і може бути обмежене з

урахуванням вимог принципу пропорційності. Розглянуто алгоритм оцінки легітимності обмежень права на доступ до суду. Визначено причини порушення права на доступ до суду й проаналізовано суб'єктивні, юрисдикційні, темпоральні, процесуальні та фінансові перешкоди в доступі до суду.

Підрозділ 2.3 “Незалежність суду” присвячено інтерпретації принципу незалежності суду як інституційної складової верховенства права в цивільному судочинстві.

У структурі незалежності суду запропоновано виокремлювати незалежність суду *de jure*, що відбиває закріплені законодавчо гарантії незалежності суду, і незалежність суду *de facto*, що є показником реального дотримання гарантій незалежності суду й сприйняття судів як незалежних інституцій з боку суспільства. Встановлено й проаналізовано різні рівні незалежності суду *de jure*: інституційну незалежність судової гілки влади, внутрішню незалежність судів, індивідуальну незалежність судді. Виокремлено систему міжнародних гарантій інституційної незалежності судової гілки влади (організаційні, фінансові, загальні процесуальні гарантії та гарантії щодо притягнення суддів до відповідальності), а також гарантії внутрішньої незалежності суду та індивідуальної незалежності судді під час розгляду конкретної справи.

У підрозділі 2.4 “Неупередженість суду” проаналізовано основні стандарти неупередженості суду й гарантії її забезпечення, на основі практики ЄСПЛ виокремлено й надано характеристику різним видам упередженості суду.

Розглянуто два стандарти неупередженості суду – стандарт фактичної неупередженості і стандарт видимої неупередженості, а також визначено особливості їх застосування. Визначено такі види неупередженості суду, як об'єктивна й суб'єктивна, функціональна й персональна, експліцитна й імпліцитна. На основі практики ЄСПЛ і зарубіжного законодавства виокремлено основні ситуації, які можуть викликати сумніви в неупередженості судді, спираючись на що розроблено класифікацію видів упередженості суду. У роботі запропоновано розрізняти процесуальний та етичний виміри неупередженості суду. Механізмами забезпечення неупередженості суду в її процесуальному вимірі визнаються гарантії права на справедливий судовий розгляд щодо неупередженості суду, закріплені в п. 1 ст. 6 ЄКПЛ і практиці ЄСПЛ, інститут відводу судді, можливість передачі справи до іншого суду у випадку, коли стороною у справі є суд або суддя цього суду. Запропоновано законодавчі зміни, спрямовані на вдосконалення регламентації принципу неупередженості суду та механізмів його забезпечення.

Розділ 3. “Законність і правова визначеність як гарантії сталості правозастосування в цивільному судочинстві” складається із чотирьох підрозділів та висновків.

У підрозділі 3.1 “Законність і проблема надмірного формалізму” розглянуто особливості сучасного тлумачення принципу законності й прикладних проблем його реалізації в цивільному судочинстві.

Досліджено формальне й субстантивне розуміння законності. Доведено необхідність сприйняття у цивільному процесуальному праві субстантивного розуміння законності, що, крім дотримання формальних вимог, потребує також, щоб закон відповідав вимозі верховенства права з точки зору заборони свавільного втручання з боку органів влади до сфери прав людини і визнання пріоритетності останніх. Висвітлено прикладні проблеми реалізації принципу законності в цивільному судочинстві з позицій таких вимог, як забезпечення “якості закону”, заборона надання зворотної дії в часі нормативно-правовим актам під час провадження в цивільній справі, “суд, встановлений законом” і заборона надмірного формалізму. Особливою вимогою принципу законності виступає необхідність існування “суду, встановленого законом”, що містить інституційну, процесуальну й компетенційну складову. Надано сучасну інтерпретацію спеціально-дозвільного режиму в цивільному судочинстві з урахуванням феномену надмірного формалізму (правового пуризму). Сформульовано основні правила, які мають застосовуватися національними судами з метою недопущення надмірного формалізму при розгляді справи.

У підрозділі 3.2 “Єдність судової практики та механізми її забезпечення” розглянуто проблеми реалізації принципу правової визначеності в цивільному судочинстві через призму ролі й функцій судів найвищої інстанції, поглядів ЄСПЛ на єдність судової практики і механізмів забезпечення її єдності.

Аргументовано доцільність виокремлення підходів до визначення ролі верховних судів на основі превалюючих інтересів під час провадження у суді, відповідно до чого розрізняються концепція приватних інтересів і концепція публічних інтересів. Доведено, що з точки зору ефективності судочинства слід надати перевагу концепції публічних інтересів, що продиктовано потребою забезпечення єдності судової практики.

Проаналізовано різні типи дивергенції практики вищих судів, а також алгоритм оцінки порушення права на справедливий судовий розгляд через відсутність єдності судової практики у практиці ЄСПЛ. У компаративній перспективі запропоновано класифікацію механізмів забезпечення єдності судової практики на ординарні (перегляд справ у судах найвищої інстанції, зокрема, касація або ревізія) і спеціальні, що можуть бути пов’язані з розглядом конкретної справи (преюдиційні запити, консультативні висновки, конституційна скарга) або застосовуватися поза межами провадження в конкретній справі (роз’яснення, керівні роз’яснення, постанови пленуму судів вищих інстанцій, інтерпретаційні рішення, касація в інтересах права).

У підрозділі 3.3 “Принцип *res judicata* і остаточність судових рішень” розкрито сутність принципу *res judicata* й основних його вимог відповідно до практики ЄСПЛ та іноземного досвіду.

Проаналізовано національні доктрини, що забезпечують дотримання вимоги *res judicata* в іноземних правопорядках і особливості тлумачення цього принципу в практиці іноземних держав. Сформульовано та охарактеризовано конкретні вимоги *res judicata*, якими є: неможливість

перегляду остаточного й обов'язкового судового рішення лише з метою проведення повторного слухання і нового вирішення справи; існування чітких часових рамок і підстав для оскарження судових рішень посадовими особами держави, зокрема прокурором, якщо вони не брали участі в розгляді справи в суді першої інстанції; дотримання правил щодо належних суб'єктів і строків оскарження, неможливість безпідставного поновлення строків оскарження, необхідність дотримання вимог до форми і змісту апеляційних та касаційних скарг тощо; заборона нового розгляду справи за тотожним позовом, а також заборона обходу остаточних судових рішень шляхом подачі нових позовів, які, хоча і не є тотожними, однак ґрунтуються на тих самих фактичних обставинах справи та мають на меті новий розгляд і вирішення справи, якщо у справі вже ухвалене остаточне рішення; дотримання правил преюдиції. Виокремлено суб'єктний, об'єктний критерії і критерій істотності для застосування преюдиційних фактів у цивільному судочинстві.

У підрозділі 3.4 *“Виконання судових рішень: проблемні аспекти у контексті верховенства права”* проаналізовано сучасні проблеми виконання судових рішень у національному правопорядку та запропоновано шляхи їх вирішення.

Доведено, що виконання судових рішень є невід'ємною вимогою правової визначеності й верховенства права. У контексті практики ЄСПЛ вивчено проблему невиконання судових рішень національних судів, боржником за якими є держава, а також визначено першопричини невиконання вказаної категорії рішень і шляхи подолання цієї проблеми. Серед перспективних напрямків удосконалення законодавства та правозастосовної практики у сфері виконання судових рішень виокремлено посилення консенсуальних засад у виконавчому провадженні, подальше розширення компетенції приватних виконавців і посилення гарантій судового контролю за їх діяльністю, введення автоматичного спрощеного порядку приведення до примусового виконання рішень, боржником за якими виступає держава, закріплення ефективних превентивних і компенсаторних засобів захисту права на виконання судового рішення в контексті п. 1 ст. 6 та ст. 13 ЄКПЛ.

Розділ 4. “Пропорційність та право бути почутим” складається із трьох підрозділів і висновків.

У підрозділі 4.1 *“Принцип пропорційності і легітимність правообмежень у цивільному судочинстві”* розглянуто особливості реалізації принципу пропорційності як інструменту для визначення правомірності втручання в права людини під час здійснення правосуддя в цивільних справах.

Запропоновано трактувати принцип пропорційності в цивільному судочинстві в загальноправовому та власне процесуальному значенні. Обґрунтовано необхідність засвоєння національними судами трискладової структури тесту на пропорційність, що включає три критерії,

– доцільність, необхідність і співмірність (балансування). Виокремлено напрямки застосування тесту на пропорційність у загальноправовому значенні. Надано інтерпретацію власне процесуального значення принципу пропорційності як вимоги, яка визначає межі дискреційних повноважень судді при виборі порядку розгляду справи й подальшому керівництві розглядом справи і забезпечує ефективність цивільного судочинства з точки зору дотримання балансу між публічними й приватними інтересами.

У підрозділі 4.2 *“Принцип пропорційності і кейс-менеджмент у цивільному судочинстві”* зосереджено увагу на передумовах, принципах та елементах концепції судового кейс-менеджменту (судового керівництва розглядом справи).

Розглянуто особливості концепції судового кейс-менеджменту в цивільному судочинстві. Встановлено передумови ефективного кейс-менеджменту і його принципи (принцип пропорційності, принцип співпраці суду і сторін, принцип легітимної мети). У структурі кейс-менеджменту виокремлено дві групи повноважень: повноваження щодо вибору провадження (порядку), за правилами якого має розглядатися справа, і повноваження під час розгляду справи за правилами певного виду провадження (повноваження щодо керівництва часом судового розгляду; повноваження, використання яких сприяє підготовці справи до судового розгляду, концентрації процесу та доказового матеріалу; повноваження щодо врегулювання спору тощо), а також надана їм характеристика. Запропоновано доповнити ЦПК України ст. 11¹, яка врегульовувала б загальні питання судового кейс-менеджменту. Обґрунтовано, що перспективним напрямком удосконалення цивільного процесуального законодавства є інтеграція медіації в цивільне судочинство.

У підрозділі 4.3 *“Право бути почутим”* розглянуто принцип права бути почутим як елемент належної судової процедури в контексті принципу верховенства права.

Надано загальну характеристику принципу права бути почутим як структурно складного концепту та виокремлено такі його гарантії, як: а) належне повідомлення; б) усність судового розгляду; в) право участі у розгляді справи; г) принцип “рівної зброї” та змагальність; д) вмотивованість судового рішення. Доведено, що виключне значення для реалізації гарантій права бути почутим має принцип пропорційності. Обґрунтовано, що право на усне слухання не є абсолютним і може бути обмежене з урахуванням вимог принципу пропорційності. Задля формування ефективної національної моделі усності цивільного судочинства, запропоновано враховувати такі критерії: а) характер правових і фактичних питань, які має вирішити суд під час розгляду конкретної справи; б) докази, які мають бути досліджені судом; в) важливість справи для заявника; г) можливість ефективного представництва інтересів сторони за відсутності усного слухання.

ВИСНОВКИ

Дисертація є кваліфікаційною науковою працею, що містить наукові положення та науково обґрунтовані результати в галузі науки цивільного процесуального права, що вирішують важливу наукову проблему, яка полягає в з'ясуванні природи і змісту принципу верховенства права в цивільному судочинстві, наданні його структурно-функціональної характеристики. За результатами дослідження сформульовані такі висновки.

1. Наука цивільного процесуального права має сприймати доктрини загальної теорії права, засновані на сучасному типі праворозуміння. У такому контексті феномен верховенства права визначається як засадничий концепт, багаторівневий конфігуратор, що відбиває прагнення демократичних держав будувати свою політико-правову систему на основі відданості правам людини. Сучасний дискурс проблеми верховенства права відбиває також тенденції його інтернаціоналізації та європеїзації, завдяки чому сформувалося відносно уніфіковане розуміння ядра принципу верховенства права. Разом із тим, виходячи з виключного значення правосуддя в правових системах, суміжності ідей правосуддя й верховенства права, при концептуалізації феномену верховенства права очевидна органічна єдність не лише формальних і субстантивних аспектів верховенства права, а й такого важливого, як суто процесуальний. Більш того, “процесуальність” верховенства права трансформує його в “живий інструмент” правозастосування як систему процесуальних гарантій, що забезпечує право особи на судовий захист з точки зору уніфікованого розуміння загальноприйнятих мінімальних стандартів належності судових процедур (*due process*) і справедливості судового розгляду (*fair trial*), що склалися в межах континентальної та англо-американської правових систем, та розуміння судового процесу як правової форми, в основі якої лежить право кожного бути почутим незалежним і неупередженим судом як похідне від визнання поваги до людської гідності, що надає сутнісного наповнення процесуальним вимогам верховенства права.

2. Принцип верховенства права в цивільному судочинстві в теоретико-прикладному аспекті має визначатися через номінування його як основоположного принципу цивільного судочинства, що має характер загальновизнаної норми міжнародного права *jus cogens* і виступає стандартом судового правозастосування. Принцип верховенства права в такому сенсі набуває статусу мета-принципу або “парасолькового” принципу цивільного судочинства, який об'єднує в собі такі підпринципи, як законність, правова визначеність, пропорційність, доступність правосуддя, незалежність і неупередженість суду, право бути почутим. За такого розуміння принцип верховенства права виконує такі функції: у законотворчій діяльності – на відповідність принципу верховенства права мають оцінюватися будь-які зміни до цивільного процесуального законодавства; під час правозастосування – по-перше, усі норми цивільного процесуального права мають тлумачитися через призму вимог принципу верховенства права, що, по суті, робить його стандартом судового правозастосування в цивільному судочинстві; по-друге, виступаючи

субсидіарним джерелом права, принцип верховенства права має використовуватися для подолання прогалин у праві.

3. Дослідження принципу верховенства права дало змогу виявити інтегральне значення верховенства права в цивільному судочинстві з огляду на його конституалізацію. По-перше, верховенство права транспонує масив конституційних цінностей у сферу здійснення судочинства, легітимуючи процес здійснення правосуддя в цивільних справах. По-друге, верховенство права, будучи за своєю природою мета-принципом, дозволяє простежити реалізацію загальних принципів права в процесуальних галузях права, що донедавна часто сприймалися формально й декларативно. По-третє, верховенство права вимагає від суду не лише дотримуватися спеціальних принципів цивільного судочинства, а й виходити із пріоритетності прав людини при здійсненні правосуддя. Формальне відбиття принципу верховенства права у тексті ЦПК України має таке ж фундаментальне значення для системи цивільного судочинства, як і закріплення мети і завдань цивільного судочинства, що відбивається в позитивному ефекті підвищення якості всієї правозастосовної практики.

4. Тлумачення принципу верховенства права як основоположного принципу цивільного судочинства і загальновизнаної норми міжнародного права *jus cogens* зумовлює необхідність переосмислення з урахуванням сучасного праворозуміння теорії принципів цивільного судочинства, доктринальні основи якої були закладені ще у 50-60-х рр. ХХ ст. Для дослідження теорії принципів цивільного судочинства найбільш ефективним видається інструментарій інтегративної юриспруденції, що дозволяє визначити конститутивні ознаки принципів цивільного судочинства, що виокремлюють їх з-поміж інших правових регуляторів: а) аксіологічні, що відбивають зв'язок принципів із пануючим типом праворозуміння і певними ціннісними вимірами права (принципи відображають загальний модус пануючих у суспільстві праворозуміння і поглядів на суд і правосуддя в цивільних справах; принципи відбивають загальні правові цінності й цінності правосуддя); б) генетичні, які відбивають зв'язок принципів цивільного судочинства із правосуддям (детермінованість принципів цивільного судочинства метою й завданнями цивільного судочинства; реалізація принципів має відбуватися під час здійснення правосуддя в цивільних справах); в) функціональні, що пов'язані із характеристикою принципів цивільного судочинства як вимог до сфери здійснення правосуддя в цивільних справах і регулятора цивільних процесуальних відносин (нормативність, імперативність, універсальність принципів та ієрархічність їх системи).

5. Виходячи з природи й статусу принципу верховенства права, система принципів цивільного судочинства постає як складна ієрархічна система, що є результатом "розгортання" ідеї верховенства права в міжнародно-правовому дискурсі захисту прав людини й застосування принципу верховенства права національними судами, що включає: а) основоположні принципи

цивільного судочинства, які можуть мати статус конституційних принципів, загальновизнаних норм міжнародного права *jus cogens* (принцип верховенства права та підпринципи, що розкривають його сутність і роблять можливим його реалізацію у сфері цивільного судочинства); б) спеціальні принципи цивільного судочинства, якими є закріплені в конституційному та галузевому законодавстві вимоги до організації й здійснення правосуддя в цивільних справах.

6. Панівна в науці цивільного процесуального права теорія процесуального централізму щодо предмета цивільного процесуального права, заснована на визнанні пріоритетності судової форми захисту над іншими способами ADR, має бути переосмислена. Більш прогресивною і такою, що відбиває реальні закономірності процесуальної сфери правових систем у сучасних умовах, слід визнати теорію процесуального плюралізму, що ґрунтується на визнанні легітимності багатоманіття процесів і процедур вирішення юридичних спорів, які можуть застосовуватися з урахуванням особливостей конкретної юридичної справи, де судовий захист визнається лише однією із можливостей вирішення юридичних спорів. Зазначене дозволяє вийти на більш глибоку проблематику розуміння сучасної парадигми цивільного процесуального права та цивільного процесу з точки зору широкого підходу до розуміння доступності правосуддя, що включає доступ до суду, доступ до ефективних засобів правового захисту, доступ до ADR і доступ до міжнародних засобів захисту прав людини. Такий підхід до доступності правосуддя обґрунтовує доцільність визнання широкої концепції предмета цивільного процесуального права та широкої концепції розуміння цивільного процесу, що пов'язана із його розширеним тлумаченням, відповідно до чого зазначене поняття охоплює не лише цивільне судочинство, а й суміжні сфери юстиціарної діяльності, зокрема ADR.

7. Концепт належної судової процедури в цивільному судочинстві має ключове значення для реалізації верховенства права у практиці судочинства та забезпечення кожному права на доступ до суду. Із цієї точки зору процесуальна політика має втілювати безбар'єрний доступ до суду відповідно до принципу пропорційності. При цьому в кожному конкретному випадку на співмірність мають бути оцінені такі перешкоди (бар'єри) в доступі до суду: а) суб'єктивні, пов'язані з неможливістю окремих осіб звертатися до суду за судовим захистом у певних категоріях справ або із неможливістю бути відповідачем у справі, зокрема, через застосування правил про імунітети в міжнародному й національному праві; б) юрисдикційні, що передбачають виключення певних категорій справ із юрисдикції судів; в) темпоральні, що є часовими обмеженнями в реалізації права на судовий захист або оскарження судового рішення в апеляційному чи касаційному порядку; г) процесуальні, пов'язані із існуючими вимогами до форми і змісту позовних заяв й апеляційних і касаційних скарг, порядком звернення до суду за судовим захистом, необхідністю звернення до досудового порядку врегулювання спорів тощо; д)

фінансові, зумовлені неможливістю сплати судового збору або отримання правової допомоги через скрутне матеріальне становище.

8. У механізмі судового правозастосування незалежність суду відбиває інституційний вимір верховенства права, діалектично пов'язаний із принципом розподілу влади, а також належною судовою процедурою, має дуальну природу, відповідно до чого слід розрізнити незалежність суду *de jure*, що відбиває законодавчі гарантії інституційної незалежності судової гілки влади, внутрішню незалежність суддів всередині судової системи й індивідуальну незалежність судді під час розгляду конкретної справи, а також незалежність суду *de facto*, що відображає реальний стан суддівської незалежності й сприйняття суду як незалежного форуму з боку громадськості, що лежить в основі легітимності судової влади.

9. Окремим процесуальним аспектом верховенства права у структурі належної судової процедури є неупередженість суду. У сучасних умовах розрізняють два стандарти неупередженості суду – стандарт фактичної і стандарт видимої неупередженості, що використовується для визначення суб'єктивної та об'єктивної неупередженості суду відповідно. На основі практики ЄСПЛ і законодавства зарубіжних держав можна зробити висновок, що сумніви в упередженості судді, що зумовлюють неможливість розгляду ним справи з точки зору об'єктивного й суб'єктивного критеріїв, можуть визначатися попередньою участю судді в розгляді цієї або пов'язаної справи; попередньою участю судді у справі в іншому процесуальному статусі; корпоративними або родинними зв'язками судді; особистими стосунками або пов'язаністю судді з учасниками судового процесу; наявністю фінансової або іншої заінтересованості судді; публічними висловлюваннями судді щодо справи, учасників справи або правового питання; поведінкою судді під час провадження у справі; пов'язаністю суддів, що розглядають справу в судах різних інстанцій, між собою.

10. У сучасних умовах окремим елементом належної судової процедури є принцип права бути почутим, який за своїм юридичним змістом зводиться до забезпечення стороні судового провадження можливості донести до суду свої вимоги та заперечення, ефективно представити свою юридичну позицію перед судом на умовах, рівних із тими, що надані іншій стороні. Реалізація цього принципу пов'язана із трьома групами гарантій. Перший вид гарантій виступає передумовою реалізації права бути почутим і становить собою вимогу належного повідомлення особи про час і місце розгляду справи. Другий складає ядро розуміння права бути почутим і реалізується під час провадження у справі, що включає усний розгляд справи; можливість участі у розгляді справи; принцип “рівної зброї” та змагальність процесу. Третя група гарантій реалізується після розгляду справи по суті та відбивається у вмотивованості судового рішення.

11. Для практики судового правозастосування в парадигмі сучасного праворозуміння і принципу верховенства права вкрай важливим є контекстуальне тлумачення принципу законності в цивільному судочинстві. З точки зору положень ЄКПЛ і практики ЄСПЛ до прикладних аспектів реалізації принципу законності в цивільному судочинстві належать: а) наявність норм закону, якими обмежуються дискреційні повноваження органів державної влади, у тому числі судів, з метою убезпечення осіб від свавілля держави; б) необхідність неухильного дотримання норм матеріального й процесуального права під час здійснення правосуддя в цивільних справах; в) відповідність цивільного процесуального й матеріального законодавства, що застосовується судом під час розгляду справи, вимогам до якості закону; г) заборона зворотної дії законодавства під час здійснення правосуддя в цивільних справах; д) дотримання вимоги “суду, встановленого законом”, відповідно до чого суд має бути створений на підставі закону, кожен із суддів має бути призначений для розгляду конкретної справи згідно з правилами, встановленими законом (інституційна складова), повинні бути дотримані закріплені законом правила формування складу суду для кожної справи (процесуальна складова) і правила юрисдикції та повноваження в межах закону (компетенційна складова); е) заборона надмірного формалізму (правового пуризму); є) відповідність цивільного процесуального законодавства вимозі пріоритетності прав людини, згідно з чим у тому випадку, коли закон не відповідає субстантивному аспекту верховенства права, він не повинен застосовуватися.

12. Наявна модель процесуального провадження у Верховному Суді відбиває концепцію публічних інтересів провадження у судах вищих інстанцій, засновану на визнанні пріоритетності публічної функції із забезпечення єдності судової практики та ідеї обмеження доступу до касації. Такий підхід вважається прогресивним із точки зору забезпечення ефективності правосуддя і принципу правової визначеності. Алгоритм оцінки порушення права на справедливий судовий розгляд через відсутність єдності судової практики, на думку ЄСПЛ, включає дослідження наявності у практиці вищого судового органу глибинних і довготривалих розбіжностей, перевірку існування механізмів подолання таких розбіжностей у національному законодавстві й ефективність застосування таких механізмів у конкретній справі. Ключовим питанням у цьому контексті є наявність ефективних механізмів забезпечення єдності судової практики, що за своєю природою поділяються на ординарні (перегляд справ у судах найвищої інстанції, зокрема, касація або ревізія, й окремі процедури в рамках цих проваджень) і спеціальні, що можуть бути пов'язаними із розглядом конкретної справи (преюдиційні запити, консультативні висновки, конституційна скарга) або застосовуватися поза межами провадження в конкретній справі (роз'яснення, постанови пленуму верховних судів, інтерпретаційні рішення та касація в інтересах права).

13. Принцип *res judicata* як елемент правової визначеності передбачає повагу до судових рішень, що набули статусу остаточних, і містить декілька аспектів. По-перше, повноваження судів вищої інстанції щодо перегляду справ можуть використовуватися виключно у разі наявності істотних підстав для перегляду остаточних й обов'язкових судових рішень. По-друге, мають існувати чіткі часові рамки й підстави для оскарження судових рішень посадовими особами держави, зокрема прокурором, якщо вони не брали участі у розгляді справи в суді першої інстанції. По-третє, слід дотримуватися процесуальних правил оскарження судових рішень із точки зору належності суб'єктів оскарження, темпоральних меж оскарження, дотримання формальних вимог до форми і змісту процесуальних документів. По-четверте, має існувати заборона нового розгляду справи за тотожним позовом й обходу остаточних судових рішень шляхом подачі нових позовів. По-п'яте, мають застосовуватися правила преюдиції, що відповідають: а) суб'єктному критерію, який полягає в тому, що преюдиціальне значення мають лише обставини, встановлені в рішенні суду між тими самими сторонами; б) об'єктному критерію, який передбачає, що зазначені факти повинні міститися в належних процесуальних актах, передбачених ч. 4, 6 ст. 82 ЦПК, що набрали законної сили; в) критерію істотності, сутність якого зводиться до того, що обставини, яким надається преюдиціальне значення, повинні бути дійсно встановленими і мати істотне значення як у справі, в якій ухвалене рішення, яким вони встановлені, так і для справи, у якій порушується питання про їх застосування як преюдиціальних.

14. Виконання судових рішень імпліцитно корелюється із принципом правової визначеності й зумовлює ефективний захист порушених, оспорюваних або невизнаних прав, свобод та інтересів осіб. З цієї точки зору особливо гостро постає проблема невиконання судових рішень національних судів, боржником за якими є держава, у контексті рішень ЄСПЛ у справах “*Yuriy Nikolaevich Ivanov v. Ukraine*” та “*Burmych and others v. Ukraine*”, що потребує невідкладного реагування з боку законодавця. Підвищенню ефективності виконавчого провадження сприятиме низка заходів. По-перше, йдеться про заходи, спрямовані на попередження виникнення й ліквідацію заборгованості за рішеннями, у яких боржником є держава, зокрема, покращення законодавчого регулювання сфери соціальних виплат; скасування мораторію на примусову реалізацію майна державних підприємств; введення єдиної системи обліку рішень, за якими боржником виступає держава, з подальшим автоматичним спрощеним порядком приведення їх до примусового виконання в частині стягнення відповідних сум без необхідності самостійного звернення заявника до органів примусового виконання; регламентація ефективних превентивних та компенсаторних засобів захисту права на виконання судового рішення в розумний строк у контексті п. 1 ст. 6 та ст. 13 ЄКПЛ. По-друге, потребує посилення інституційна спроможність приватних виконавців, зокрема, подальше розширення їх компетенції із поступовим зрівнянням у повноваженнях із державними виконавцями і збільшення гарантій

судового контролю за діяльністю приватних виконавців за рахунок усунення конкуренції із контролем з боку Міністерства юстиції України. По-третє, зважаючи на загальноєвропейські тенденції до посилення консенсуальних засад в цивільному судочинстві й виконавчому провадженні, доцільним слід визнати відновлення в національному законодавстві строку на добровільне виконання судового рішення, розширення можливості використання консенсуальних способів ADR на стадії виконання судових рішень за рахунок медіації й консиліації під час виконавчого провадження, а також закріплення спрощеного порядку приведення до виконання національних та міжнародних угод, досягнутих за результатами медіації.

15. У механізмі судового правозастосування принцип пропорційності має дуальну природу, що дозволяє виокремити загальноправове й власне процесуальне його значення. З точки зору загальноправового розуміння принципу пропорційності необхідним є сприйняття судовою практикою класичної трискладової структури тесту на пропорційність, що включає: а) доцільність, яка вимагає, щоб заходи обмеження права мали раціональний зв'язок із легітимною метою, зокрема, були придатними для її досягнення; б) необхідність, яка зводиться до вимоги використання найменш обтяжливих заходів із усіх можливих; в) співмірність (балансування), що полягає у необхідності збереження розумного балансу між негативними наслідками обмеження права й вигодами, пов'язаними із досягненням легітимної мети. З позицій процесуальної характеристики застосування принципу пропорційності існує три аспекти застосування тесту на пропорційність під час здійснення правосуддя в цивільних справах. Перший пов'язаний із встановленням судом правомірності втручання в матеріальні права осіб. Другий – вирішенням судом питання легітимності обмеження процесуальних прав учасників справи. Третій – вирішенням конфлікту між окремими гарантіями права на справедливий судовий розгляд.

16. Пропорційність у цивільному судочинстві у специфічному, власне процесуальному, значенні є важливою з точки зору обґрунтування диференціації цивільного судочинства як ключового концепту в забезпеченні ефективності судочинства. У такому сенсі пропорційність визначає межі дискреційних повноважень судді при виборі порядку розгляду справи й подальшому керівництві розглядом справи, забезпечуючи ефективність цивільного судочинства з позицій дотримання балансу між публічними інтересами в доступному й ефективному правосудді для кожного і приватними інтересами конкретної особи, яка звернулася до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. При цьому вибір загального або спрощеного порядку розгляду справи – це вибір між універсальною процедурою цивільного судочинства (загальне позовне провадження), яка забезпечує всі гарантії справедливого судового розгляду відповідно до п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, і процедурою спрощеною (спрощене позовне провадження), в якій можуть забезпечуватися не всі гарантії. Відтак спрощена процедура із скороченим обсягом гарантій має кваліфікуватися як обмеження права на справедливий судовий

розгляд порівняно із загальним порядком розгляду справи, і легітимність її застосування має бути оцінена за допомогою тесту на пропорційність.

17. Дискреційні повноваження суду в судовому провадженні потребують унормування й впровадження концепції судового кейс-менеджменту (судового керування розглядом справи), що є загальною тенденцією реформ цивільного процесуального законодавства у країнах не лише загального, а й континентального права. За своєю сутністю судовий кейс-менеджмент – це реалізація судом сукупності дискреційних повноважень, спрямованих на управління часом та ходом судового розгляду справи відповідно до принципів пропорційності та співпраці суду та сторін з метою реалізації завдання цивільного судочинства і забезпечення ефективного розгляду й вирішення справи. У структурі кейс-менеджменту можна виокремити два різновиди повноважень: 1) повноваження щодо вибору провадження (порядку), за правилами якого має розглядатися справа; 2) повноваження під час розгляду справи за правилами певного виду провадження (повноваження суду із тайм-менеджменту, підготовки справи до судового розгляду, концентрації процесу і доказового матеріалу, повноваження суду щодо сприяння врегулюванню спору між сторонами і використання ADR, вжиття забезпечувальних заходів, запобігання і припинення зловживання процесуальними правами тощо).

18. Виходячи із наведеної в роботі конструкції принципу верховенства права в цивільному судочинстві, пропонуються зміни до цивільного процесуального законодавства, спрямовані на реалізацію цього принципу в судовій практиці, серед яких: удосконалення регламентації принципу верховенства права в нормах ЦПК України, запровадження концепції судового кейс-менеджменту (судового керівництва розглядом справи); удосконалення підстав й порядку відводу суддів у судах різних інстанцій; удосконалення механізмів забезпечення єдності судової практики й розгляду справ Великою Палатою Верховного Суду; комплексне вирішення проблеми інтеграції медіаційних процедур на різних стадіях цивільного судочинства з точки зору регламентації конституційних положень щодо доступності правосуддя, закріплених у ст. 124 Конституції України; наділення суду апеляційної інстанції повноваженням передавати справу на розгляд до суду першої інстанції у випадку порушення норм процесуального права, які є обов'язковою підставою для скасування судового рішення суду першої інстанції (ч. 3 ст. 376 ЦПК України); удосконалення процедури виконання судових рішень, за якими боржником виступає держава, тощо.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Цувіна Т. А. Принципи пропорційності у цивільному судочинстві. *Право України*. 2018. № 10. С. 50–63.

2. Цувіна Т. А. Виконання судових рішень у контексті права на справедливий судовий розгляд. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 141. С. 80–93.
3. Tsvina T. Execution of court decisions in Ukraine: reforming the system in terms of the right to a fair trial. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 142. С. 55–76.
4. Цувіна Т. А. Принцип *res judicata* у цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9 (283). С. 38–44.
5. Цувіна Т. А. Єдність практики як елемент правової визначеності: підхід Європейського суду з прав людини. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 146. С. 63–74.
6. Цувіна Т. А. “Суд, встановлений законом” як елемент права на справедливий судовий розгляд в цивільному судочинстві. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 137–141.
7. Цувіна Т. А. Національна модель апеляції та право на справедливий судовий розгляд: деякі зауваги в контексті принципу верховенства права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 5. С. 139–143.
8. Цувіна Т. А. Зворотна дія нормативно-правових актів у часі та право на справедливий судовий розгляд у цивільних справах в контексті принципу верховенства права. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 172–176.
9. Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 373–378.
10. Цувіна Т. А. Проблемні питання цивільної юрисдикції в контексті принципу верховенства права. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 147. С. 85–96.
11. Цувіна Т. А. Незалежність та неупередженість суду як складові верховенства права у цивільному судочинстві. *Теорія і практика правознавства*. 2019. Вип. 16 (2). URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/186025>.
12. Цувіна Т. А. Інститут конституційної скарги та перегляд судових рішень за виключними обставинами в контексті принципу верховенства права. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 3 (28). С. 136–141.
13. Tsvina T. A. Principle of legal certainty in civil procedure. *Lege si viata*. 2019. № 9/2 (333). P. 162–166.
14. Цувіна Т. А. Принцип пропорциональности и легитимность ограничений права на доступ к судам высших инстанций в гражданском судопроизводстве. *Visegrad Journal on human rights*. 2019. № 5. С. 172–176.
15. Цувіна Т. А. Принципы гражданского процессуального права в контексте конституционной реформы правосудия в Украине. *Juridic National: Theorie si Practica*. 2019. № 6 (40). С. 128–131.

16. Цувіна Т. А. Спеціальні механізми забезпечення єдності судової практики в цивільному судочинстві: досвід зарубіжних держав. *Право і суспільство*. 2020. № 1. С. 170–180.
17. Цувіна Т. А. Роль верховних судів: у пошуку балансів приватних та публічних інтересів у цивільному судочинстві. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 148. С. 52–65.
18. Цувіна Т. А. Концепція case management: зарубіжний досвід та перспективи запровадження в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 75–78.
19. Цувіна Т. А. Реалізація принципу res judicata у цивільному судочинстві: досвід зарубіжних держав. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 220–225.
20. Цувіна Т. А. Онлайн суди та онлайн вирішення спорів у контексті міжнародного стандарту доступності правосуддя: міжнародний досвід. *Проблеми законності*. 2020. № 149. С. 62–79.
21. Цувіна Т. А. Право на доступ до суду: підхід ЄСПЛ. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 60–69
22. Цувіна Т. А. Повторна участь судді у розгляді справи між сторонами: деякі зауваги щодо функціональної неупередженості суду у контексті принципу верховенства права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 218–222.
23. Цувіна Т. А. Формальні та субстантивні концепції верховенства права в сучасному дискурсі. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 11. С. 197–203.
24. Цувіна Т. А. Проблема чрезмерного формализма и право на доступ к суду в гражданском судопроизводстве в контексте принципа верховенства права. *Lege si viata*. 2020. № 2/2 (338). Р. 90–94.
25. Tsvivina T. Access to justice in terms of the rule of law: origins of understanding. *Recht der Osteuropäischen Staaten*. 2020. № 1. Р. 84–88.

Наукові праці,

які засвідчують апробацію матеріалів дослідження:

26. Цувіна Т. А. Доступ до суду як елемент права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з прав людини. *Právna veda a prax: výzvy moderných európskych integračných procesov : Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie (Bratislava, 27–28 novembra 2015)*. Bratislava, 2015. С. 254–257.
27. Цувіна Т. А. Незалежність суду у контексті практики Європейського суду з прав людини. *Актуальні проблеми судового права: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті проф. І. Є. Марочкина (Харків, 30 жовтня 2015 р.)*. Х.: Право, 2015. С. 106–108.
28. Цувіна Т. А. Особливості тлумачення поняття “розумний строк судового розгляду” у контексті концепції керування часом судового розгляду. *Юридична техніка і технологія: теорія*

та практика застосування : тези доп. та повідом. учасників II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 24-25 лист. 2016 р.) Харків : Право, 2016. С. 187–190.

29. Цувіна Т. А. Обмеження права на доступ до суду в контексті принципу пропорційності. *Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу: теоретичні та практичні аспекти* : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 23 листопада 2017 року). Ч. 2. Полтава: Россава, 2017. Ч. 2. С. 183–186.

30. Цувіна Т. А. Впровадження інституту присудової медіації як перспективний напрямок реформування цивільного процесуального законодавства України. *Україна на шляху до Європи: реформа цивільного процесуального законодавства*: зб. наук. праць. Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7 липня 2017 р.). Київ.: ВД Дакор, 2017. С. 195–200.

31. Цувіна Т. А. Принцип автономного тлумачення в практиці Європейського суду з прав людини у контексті права на справедливий судовий розгляд. *Проблеми законодавчого регулювання порядку розроблення та прийняття нормативно-правових актів*: тези доп. та повід. учасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ 2-3 листоп. 2017 р.). Харків : Право, 2017. С. 228–231.

32. Цувіна Т. А. Перспективи запровадження інституту присудової медіації в Україні. *Проблеми цивільного права та процесу* : матеріали Наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті О. А. Пушкіна (Харків, 19-20 травня 2017 р.). Харків : ХНУВС, 2017. С. 383–386.

33. Цувіна Т. А. Загальновизнані принципи права та право на справедливий судовий розгляд. *Права людини: філософські, теоретико-юридичні та політологічні виміри*: збірка статей учасників II Міжнар. круглого столу (м. Львів, 24–26 листопада 2017 року). Львів: ЛОБФ «Медицина і право», 2018. С. 194–220.

34. Цувіна Т. А. Застосування принципу пропорційності при визначенні легітимності обмежень права на доступ до суду у практиці Європейського суду з прав людини. *Правова доктрина: міжнародний досвід та практична реалізація в Україні*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Маріуполь, 22 травня 2019 р.). С. 373–376.

35. Цувіна Т. А. Медіація як обов'язковий досудовий порядок та проблема доступності правосуддя у цивільних справах. *Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 16 трав. 2019 р.). Харків : Право, 2019. С. 180–182.

36. Цувіна Т. А. Вимоги до якості закону у практиці Європейського суду з прав людини. *Проблеми нормотворення, реалізації та тлумачення норм права у світлі загальновизнаного принципу верховенства права* : тези доп. та повідомл. учасн. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 3–4 жовт. 2019 р.). Харків : Право, 2019. С.212–215.

37. Цувіна Т. А. Онлайн медіація: світовий досвід та перспективи для України. *5 років діалогу та 25 років медіації в Україні: від протистояння до порозуміння* : зб. статей. Київ : ВАІТЕ, 2019. С. 158–162.

38. Цувіна Т. А. Концепція верховенства права у працях А. Дайсі. *Актуальні шляхи вдосконалення українського законодавства* : зб. тез наук. доп. і повідомл. XII Всеукр. наук.-практ. конф. вчених, практикуючих юристів, аспірантів та студентів, (м. Харків, 14 листоп. 2020 р.). Х. : Право, 2020. С. 84–87.

39. Цувіна Т. А. Витоки ідеї верховенства права у працях Платона та Аристотеля. *Юридична осінь 2020 року* : зб. тез доп. і наук. повідомл. учасників Міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених (Харків, 23 листоп. 2020 р.). Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2020. С. 257–260.

40. Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві. *Матеріали круглого столу, присвяченого 105-й річниці від дня народження проф. С. Ю. Каца* (м. Харків, 15 грудня 2020 р.) : збірник тез. Харків : Оберіг, 2020. С. 115–118.

Праці, які додатково

відображають наукові результати дослідження:

41. Цувіна Т. А. Визнання та виконання рішень іноземних судів у цивільних справах у контексті практики Європейського суду з прав людини. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 138. С. 29–42.

42. Комаров В. В., Цувіна Т. А. Конституційна реформа у сфері правосуддя в Україні та принципи цивільного судочинства. *Конституція і конституційні зміни в Україні: збірник, присвячений пам'яті В. Мусіяки*. Київ: Заповіт, 2020. С. 172–186.

43. Komarov V., Tsvina T. The Impact of the ECHR and the Case law of the ECtHR on Civil Procedure in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. № 1(9). 79–101.

44. Цувіна Т. А. Зловживання процесуальними правами: підхід Європейського суду з прав людини та національна практика. *Зловживання правом*: зб. ст. / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 207–226.

45. Цувіна Т. А. Розумні строки судового розгляду як елемент права на справедливий судовий розгляд: підхід Європейського суду з прав людини. *Строки. Позовна давність*: зб. ст. / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 142–160.

46. Цувіна Т. А. Проблемні питання контролю за діяльністю приватних виконавців. *Виконавче провадження: теорія та практика: монографія*. За ред. Р. Ф. Ханової, С. О. Кравцова. Харків : Право, 2021. С. 176–192.

АНОТАЦІЯ

Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 “Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право”. – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. – Харків, 2021.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню принципу верховенства права в цивільному судочинстві та його структурно-функціональній характеристиці.

Доводиться надімперативний характер принципу верховенства права як основоположного принципу цивільного судочинства та загальновизнаної норми міжнародного права *jus cogens* у сфері цивільного судочинства. Система принципів цивільного судочинства розглядається як така, що є наслідком розгортання ідеї верховенства права у сфері здійснення правосуддя в цивільних справах. Надається характеристика принципу верховенства права як мета-принципу цивільного судочинства (“парасолькового” принципу), що інтегрує в собі такі складові, як доступність правосуддя, незалежність та неупередженість суду, право бути почутим судом, законність, правова визначеність й пропорційність. Охарактеризовані окремі складові принципу верховенства права з урахуванням специфіки сфери цивільного судочинства.

У роботі сформульовані теоретичні положення й практичні висновки, спрямовані на удосконалення цивільного процесуального законодавства й судової практики.

Ключові слова: верховенство права; доступність правосуддя; незалежність суду; неупередженість суду; право бути почутим; законність; правова визначеність; пропорційність.

АННОТАЦІЯ

Цувина Т. А. Принцип верховенства права в гражданском судопроизводстве: теоретико-прикладное исследование. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.03 “Гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право». – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины. – Харьков, 2021.

Диссертация посвящена комплексному исследованию принципа верховенства права в гражданском судопроизводстве и его структурно-функциональной характеристике.

Доказывается надимперативный характер принципа верховенства права как основополагающего принципа гражданского судопроизводства и общепризнанной нормы международного права *jus cogens* в сфере гражданского судопроизводства. Система принципов гражданского судопроизводства рассматривается как результат развертывания идеи верховенства

права в сфере осуществления правосудия по гражданским делам. Дается характеристика принципа верховенства права как мета-принципа гражданского судопроизводства («зонтичного» принципа), который интегрирует в себе такие составляющие, как доступность правосудия, независимость и беспристрастность суда, право быть услышанным, законность, правовая определенность и пропорциональность. Охарактеризованы отдельные составляющие принципа верховенства права с учетом специфики сферы гражданского судопроизводства.

В работе сформулированы теоретические положения и практические выводы, направленные на совершенствование гражданского процессуального законодательства и судебной практики.

Ключевые слова: верховенство права; доступность правосудия; независимость суда; беспристрастность суда; право быть услышанным; законность; правовая определенность; пропорциональность.

ANNOTATION

Tsvina T. A. Principle of Rule of Law in Civil Procedure: Theoretical and Practical Study. – Qualification scientific work. Manuscript copyright.

The dissertation for obtaining Doctor of Juridical Sciences degree, specialty 12.00.03 “Civil Law and Civil Procedure; Family Law; International Private Law”. – Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kharkiv, 2021.

The dissertation is devoted to a comprehensive study of the principle of the rule of law in civil procedure and its structurally complex content.

It is stated that the rule of law principle possesses an overriding quality as a universally recognized principle and norm of international law *jus cogens* in the field of civil justice. The whole system of principles of civil justice is a result of the rule of law idea unfolded in the realm of civil procedure. The rule of law principle is described as a meta-principle (‘umbrella’ principle), which encompasses the following components: access to justice, independence and impartiality of the court, the right to be heard, legality, legal certainty and proportionality.

Access to justice, independence and impartiality of the court, the right to be heard are the sub-principles that ensure the procedural aspect of the rule of law in civil procedure and together constitute the core of the concept of due judicial process. Legality and legal certainty are the sub-principles that warrant the sustainability of law application and stability of court decisions in civil cases. Proportionality ensures the balance of private and public interests and the legitimacy of human rights restrictions within the trial and when a judgment in civil cases is delivered. The separate components of the rule of law principle are characterized taking into account the peculiarities of civil procedure area.

The theoretical tenets and practical conclusions aimed at improving the civil procedural law and judicial practice are proffered in the dissertation.

Key words: rule of law; access to justice; independence of the court; impartiality of the court; the right to be heard by the court; legality; legal certainty; proportionality.